

ДИСКУСИЈА

Гојко МИЉАНИЋ

Ја сам хтио нешто да кажем о реферату у којему се исказује као закључак да је књаз Никола закаснио са учешћем у херцеговачком устанку и да због тога није добијена остала Херцеговина. Међутим, моја сазнања су сасвим супротна. Позив на два велика имена наше историјске науке: Васа Чубриловића и Милорада Екмечића, као да то доказују. Ипак, ја имам резерву зашто проф. Екмечић не улази у проблем улоге Црне Горе у овом рату. Херцеговина је сама признала књаза Николу за господара и он *de facto* води српски народ у овој земљи. Чини ми се да оба ова историчара, велика имена, говоре о устанку много наглашавајући друштвени фактор у његовој појави, наглашавајући његов класни и идејни карактер. Мени се чини да је било сасвим друкчије. Устанак је покренуо један национални набој, јављање револта на турску власт, зулуми и убиства многих људи били су само повод, тренутак, искра да се устаничка ватра запали. Да је књаз Никола иницирао устанак, чини се, није спорно, иницирао га је. У прилог ове тврдње наводим сљедеће: конференцију у Суторини, тајну конференцију на Ивановим коритима, долазак херцеговачких главара код војводе Петра на Грахово и њихов захтјев, молбу коју упућује црногорском господару да се прихвати улоге господара и Херцеговине. То су херцеговачки захтјеви. Даље, књаз Никола има ондје 6.000 људи, у Херцеговини има и прослављеног партизанског команданта Пека Павловића који обједињава устаничка дејства години и по дана прије почетка устанка. На Цетињу се лијече херцеговачки рањеници, а на самој граници у Грахову, Жупи Никшићкој, Шавнику и Андријевици организују се болнице, за рањенике, дакле, на самој периферији. То су чињенице. Херцеговци траже књаза Николу за господара. Према томе, друго је народна буна, а друго како се замишља да је она филозофски изведена као неки класно политички и идејни чин. Тим питањем тај народ се није бавио. И није могао да се бави.

Према томе, улазак књаза Николе у рат 1876. био је у право вријеме. Истина, црногорски књаз је тактизирао, морао је да своју стратегију и тактику прилагођава и руској политици и Србији са којим уговара тајни политички и војни савез, па изгледа да се отеже заједнички наступ преко Дрине, односно овдје у Херцеговини. Такође је било важно добити наклоност дипломатије да га не окриви за ратни пожар. Знамо шта је, на примјер, рекао Темел да књаз Никола подстиче устанак и да га помаже. Ријечју, сваљивао је одговорност на Црну Го-

ру. Свакако је то чинио не да заштити права Турске, већ да би се на тај простор убацила Аустро-Угарска. Потпуковник Темел није био уз књаза само као оперативац него и као дипломата, што говори чињеница да је на Берлинском конгресу био десна рука грофу Андрашију, он је тај који повлачи границе Црне Горе. Он је још на почетку рата црногорском владару ставио до знања да узалудно ратује и захтијева проширење на Требиње, Столац, Мостар и друге крајеве Херцеговине. Дакле, књаз Николе је од почетка знао (од потпуковника Темела) докле је могућа граница Црне Горе у Херцеговини, односно гдје су велики повукли линију, па је тако морао и да поступи. То је апсолутно тачно. Према томе, он је, по мени, изабрао право вријеме и прави моменат за улазак у рат који је искоришћен онолико и онако како су велесиле одлучиле. Уосталом, ја немам што да то доказујем, то је све јасно у историографији. Хвала.

Миомир ДАШИЋ

Ја се слажем са колегом Гојком Миљанићем у оном дијелу његове интервенције када тврди да Црна Гора није закаснила у смислу помагања устанка у Херцеговини, јер читав тај устанички покрет траје двадесет година, па га треба посматрати као јединствену појаву. Црна Гора држи конце тог устанка мање више од 1852. па све до 1878. године. Али оно на шта треба упозорити овдје, то је да не треба одбацити социјалну компоненту устанка, аграрна компонента постоји као покретачка снага у свим покретима на Балкану, дакле не само у Херцеговини. Та компонента је, поред националне, веома битна и не треба је испуштати из вида. Да књаз Никола помаже потајно устанке око Црне Горе и учествује у њиховим припремама, а да истовремено води дипломатску акцију умиритеља, то је исто тако разумљиво.

Даље, мислим да, кад је ријеч о територијалном ширењу Црне Горе у Херцеговини, мора се имати у виду споразум који је постигнут крајем XVIII вијека између Русије и Аустрије о подјели утицајних сфера на Балкану. Тада је Црна Гора замишљена као политичка сфера Аустрије, иако се руска влада касније није тог споразума у свему придржавала. Но, о тој глобалној подјели се водило рачуна и у Великој источној кризи (1875-1878). То су потврдили и споразуми између царева Русије и Аустрије у Рајхштату 1876. и Будимпештанске конвенције с почетка 1877. године. Тим споразумима двије велесиле су јасно казале докле могу да буду задовољени национални интереси Црне Горе према Херцеговини и у Старој Србији, односно докле она може да размакне своје границе на тим странама. То треба имати у виду кад се даје оцјена о томе да ли је или није оклијевао књаз Никола у вођењу рата у Херцеговини. Санстефански уговор је покушао да ту нешто коригује, али у Бечу и Берлину то није могло да прође.

Дакле, можемо бити сагласни у томе да Црна Гора од почетка и припрема и потајно води устанак. Чини то њен владар и прије него што је Црна Гора ушла у рат заједно са Србијом против Турске. Књаз је покушао и учинио све да тамо што више размакне границе, али је био дипломатски онемогућен у томе. Историјски се показало да ни до данас није могуће прекорачити достигнуту границу из 1878. године. Оно мало што је нудио Санстефански уговор тицало се само Билеће и Гацка, али ни то није прошло у Бечу и Берлину. Иначе црногорско велико рјешење за које се залагао књаз Никола – да сјеверозападну границу Црне Горе чини Неретва и Мостар – то није долазило у обзир ни у руској политици, јер је Русија имала везане руке у том погледу.

Перко ВОЈИНОВИЋ

Било је данас реферата који говоре о генијалности краља Николе као војног стратега, који је три пута увећао Црну Гору. Морам да кажем да је остало недовршено питање: је ли остало Црној Гори оно што је краљ Никола сабљом освојио. На жалост, није. Три административно-територијалне промјене из каснијег времена довеле су, по мени, Црну Гору у незавидан положај. Прво, Зетска област, па онда краљ Александар је формирао Зетску бановину, много пространу од Црне Горе до 1918. године. Ја сам о томе писао. Академик Дашић је написао једну коректну и научно фундирану синтезу о територијалном ширењу, административном и националном уобличавању црногорске државе све до 1913. године. Он је тамо јасно показао на којим историјским и националним правима и начелима су остваривани планови о територијалном ширењу Црне Горе и кроз које је то ступење остваривано. Ја сам нешто касније написао један обиман рад о административно-територијалној подјели Краљевине Југославије на бановине с посебним освртом на Зетску бановину. У архивској грађи пронашао сам једну реченицу, питање Томићу: „Ко оно направи Зетску бановину па сву српску сиротињу у њу стрпа”. Он одговара: „Ја сам учествовао у одређивању граница Зетске бановине”. Разумије се, главну ријеч је имао у свему томе краљ Александар. Он је Зетску бановину проширио. Дакле, изгубила се територија која је имала међународне границе Црне Горе краља Николе. Комунистичка власт је извршила трећу подјелу. По тој подјели Метохија је издвојена из територије Црне Горе, издвојено је оно што је краљ Никола сабљом освојио и што је сматрао за своје историјско и национално наслеђе и право. Прије десет година у присуству проф. Дашића питао сам Милована Ђиласа у једном дужем разговору у његовом стану, и ово: „Зашто сте ви комунисти узели Црној Гори Метохију”. А он каже: „Богами да не би било много Шиптара у Црној Гори”. То је аргумент који уопште није увјерљив. Ово питање сам покренуо са циљем, же-

љом да кажем да је историографија Црне Горе дужна да се тим послом мало позабави озбиљније, да види који су то разлози били од утицаја да се не задрже границе између Црне Горе и Србије 1945. онако како су биле и међународно признате по Лондонском мировном уговору 1913. године и: Зашто је тако учињено?!

Ми историчари немамо право да предвиђамо будућност, јер то вјероватно припада гатарама, али на основу онога што се данас догађа, мислим да ће слиједити и нова административно-територијална подјела у овој држави. Зато Црна Гора треба да има једну резервну карту и да означи три метохијска среза који су јој припадали: Дечани, Пећ и Ђаковица и да се види да је то територија која је по некој концепцији комунистичкој одузета Црној Гори. Мислим да о томе треба да размисли и политика. Хвала.

М. ДАШИЋ

Да ли још неко жели ријеч?

Перко ВОЈИНОВИЋ

Ја се извињавам што поново узимам ријеч. Хтио бих да кажем нешто поводом реферата др Шерба Растодера. Др Растодер спада у озбиљне истраживаче једног неистраженог подручја, а то је вјерска политика у Црној Гори. Објавио је књигу о архиепископу Добречићу коју смо у Бару промовисали: пок. др академик Димо Вујовић, академик Дашић, митрополит Амфилохије (Радовић) и моја маленкост. Та књига је с разлогом оцијењена позитивно. Ја сам касније написао и приказ те књиге са малим примједбама, али сам нагласио да она представља значајан допринос историографији. То је био искорак у познавању католичког становништва и његовог положаја у Црној Гори. Али остало је за обраду питање односа према муслиманима. Данас смо чули тај нови и први прилог о муслиманима у Црној Гори у доба краља Николе. Ипак желим да дам извјесне сугестије колеги Растодеру, јер се питање муслимана много више третира и у БиХ. Др Милан Васић, који спада у најбоље познаваоце исламизације, био је на смрт осуђен и једва главу спасао у Сарајеву, само зато што је тврдио да су муслимани у БиХ у већини српског поријекла. Данас они упорно тврде да су поријеклом Хазари, да су богумили, али никако не Срби или Хрвати. Ви говорите о муслиманима у Црној Гори у доба краља Николе. Краљ Никола, међутим, говори само о мухамеданцима. Доказ: у прокламацији херцеговачком народу, између осталог, он каже: „Мухамеданци! Иако сте друге вјере ви сте наша браћа јер у жилама вашим тече српска крв. Зато ја долазим да вас ослободим исто као и ва-

шу браћу хришћане”. Дакле, овдје је сасвим јасно шта он каже и како гледа на мухамедански свијет. И др Растодер то тврди, то ми се свидјело. Добро је да се овдје у Црној Гори зна ко је српског поријекла, шта је историјска истина. Књаз Никола је желио да победи ту вододјелницу између православних и муслимана; међутим, ни он није имао много успјеха у томе. Јер, та разлика је стално касније продубљавана. Црногорски владар пред муслиманима није крио своје ратне циљеве и то треба да се зна. Ја јунаке поштујем каже он Хоту и ја се и моји Црногорци као Срби боримо да спасимо Србе испод турског ропства. Дакле, он разликује Турке од људи – наших и албанских – исламске – мухамеданске вјере.

Друго питање, ако сам добро чуо, др Растодер каже да су муслимани нација. Ја сам нешто о томе писао. У Бугарској сам на једном научном скупу поднио и реферат „Исламска декларација Алије Изетбеговића”. Муслимани нијесу нација. То тврди њихов идеолог Изетбеговић. У БиХ они су „наднација”. Они припадају братству свих муслимана на свијету. Али то је тема за себе. Дакле, како бих казао, овдје у Црној Гори, кад се истражује ова тема треба имати у виду и ово полазиште. На крају, све сам ово рекао са жељом да вас охрабрим да наставите да даље истражујете и да објективно прикажете овај проблем. Хвала.

М. ДАШИЋ

Ко жели још да учествује у овој расправи?

Шербо РАСТОДЕР

Прво да кажем да ја припадам кругу европски оријентисаних интелектуалаца који стоје на становишту да се нација у демократским друштвима исказује а у тоталитарним доказује. Ја за то доказивање немам потребу у Црној Гори, а зашто је то тако, могуће је одговоре наћи у мом реферату. Ја такође немам потребу за фрустрацијама Босне да бих нешто процјењивао, као што немам потребу ни да овлаш и произвољно оцјењујем литературу о поријеклу Муслимана. Тај тренд довођења у везу са богумилима ја не оспоравам, али постоји јако бројна, старија референтна литература која на нешто другачији начин третира наведену проблематику. Наравно, то су посебне теме и то није проблем спора, као ни чињеница да сте Ви у праву када тврдите да је краљ Никола муслиманско становништво третирао као вјерску групацију, што се може закључити и из мог рада, као и то да је правио јасну разлику између Османлија и Муслимана словенског поријекла. У начелу, за било који ентитет није битно толико како вас други виде, већ како ви сами себе видите. Не постоји ниједна нација зато што је

неко признаје или не признаје, већ зато и уколико она сама има самосвијест о свом постојању. Али, могуће испровоциран и дијелом вашим тезама, навешћу вам само један примјер: У времену о којем сам ја говорио у Црној Гори је постојало 36 цамија. Чак је у једној, око цамије у Мркојевићима, био и црногорски војни логор. Никома није пало на памет ни да је оскрнави, а камоли да је оштети. Ја вјерујем да је ова порука врло јасна. Хвала.

Миомир ДАШИЋ

Прво. Желим да нешто кажем као прилог овој дискусији више у форми обавјештења. Нама се посредно и накнадно пријавио за овај скуп академик Владимир Стојанчевић са једном темом доста интересантном, за разматрање националне и политичке идеологије књаза Николе. Међутим, десио се неки неспоразум у тим везама и он и његова тема нијесу ушли у овај програм. Сазнао сам да је, ипак, он најавио тај свој прилог о идеологији књаза Николе с акцентом на познату пјесму „Онамо, 'намо". Држим да ће Припремни одбор овог скупа уважити то и да ће тај реферат ако буде послат наћи мјесто у овом зборнику.

Друго. Желим нешто да кажем поводом реферата колеге Шуковића. Чиним то из разлога, не да бих полемисао са његовим ставовима, већ због тога што у мом реферату има неколико мјеста и акцената који су у супротности са неким његовим тезама, па ово истичем да не би испало да сам ја нешто касније дописивао и накнадно са њим полемисао. Ето то је побуда за ово што ћу рећи. Иначе то што је он изрекао то је његов суд који се може оспоравати, али он има право да тако види ствари, иако се ми историчари чувамо осовременењавања и текућих политичких пројекција о завршеним историјским појавама и догађајима. Дакле, у мом реферату је сасвим другачији, управо историографски приступ неким питањима о којима је академик Шуковић овдје говорио.

Као прво, тиче се одговора на питање: шта је утицало да 1905. године књаз Никола да устав Црној Гори. Мислим да ту треба имати у виду, прије свега, двије врло важне чињенице. Једна је да је 1903. година била преломна не само по мајском преврату у Србији него и по збивањима која су се десила на другим јужнословенским просторима. На примјер, у Босни је та година означила завршетак Калајеве владавине по много чему на одређен начин мађаронске, у Хрватској је те године отишао са власти бан Куен Хедервари, те године десио се велики македонски устанак, разгорио се на простору Македоније снажан револуционарни покрет, што је имало за посљедицу извођење реформи које је морала, под утицајем, притиском Европе, да Турска спроводи у Македонији и уопште на Балкану који је држала под својом влашћу. Ови догађаји су одшкринули врата процесу демократизације, тај процес је подстакао масовни национализам,

јер до тада је национализам био, ипак, својина уског круга људи по чему га Милорад Екмечић с правом назива елитни национализам. Ја ово истичем због тога што су сва та дешавања морала и Црну Гору да запљусну.

Друга чињеница је да је буржоаско-демократска револуција у Русији 1905. такође имала одјека на збивања на Балкану па, разумије се, и у Црној Гори. На ово скрећем пажњу из разлога што колега Шуковић најављује књигу о Уставу из 1905. године и политичким борбама у Црној Гори. У нашој историографији није до сада довољно истражено колико је руска демократска револуција 1905. године имала утицаја на политичка кретања у Црној Гори. Изузев у једном краћем чланку, рекао бих више узгредно, који је давно написао Бранко Павићевић, одјек руске буржоаско-демократске револуције у Црној Гори није третиран. А мени се чини да је руски фактор био од великог, битног утицаја да књаз Никола да Устав Црној Гори 1905. године. Прије свега, револуција 1905. године је присилила цара Николаја II, који се звао исто као и наш Никола, да наговјести доношење нових закона и сазивање скупштине, односно *думе*, итд. Будући да су се читава политика, па и методи владавине књаза Николе Петровића одвијали у сјенци руских императора – Александра II, Александра III и Николаја II, онда је он, нема сумње, морао одмах да реагује по примјеру великог брата, иако није до тада показивао знаке да ће ићи на давање устава, чак је говорио: шта ће нама устав кад и велика Русија нема устава итд. Упозоравам просто на чињеницу да 30. октобра 1905. Николај II издаје проглас да ће сазвати думу и наговјештава конституцију, коју никада није понудио империји, а 31. октобра, дакле одмах сјутрадан (Лучиндан), књаз Никола такође излази пред црногорску јавност са прокламацијом у којој наговјештава изборе за скупштину и давање устава. Нема сумње, њему су руски дипломати одмах пренијели (телеграфски су били обавијештени) шта се дешава у руској пријестоници, тако да он Лучинданску прокламацију објављује само један дан касније, наслања је на оно што је већ било проглашено у Петрограду.

Осим тога, мислим да треба обратити пажњу и на чињеницу да, иако црногорска универзитетска омладина није постављала услове за завођење уставног система, тражила је у свом прогласу демократизацију и битне друштвено-политичке промјене. Њен проглас је дошао, услиједио, послије књажеве Лучинданске прокламације, у који је он упозорио да се од њега не очекује више него што „могу да вам дам”, упрошћено говорим. Дакле, књаз јасно каже: „Немојте да ваша очекивања иду даље од мојих могућности и расположења да чиним уступке.” То значи да је „Ријеч универзитетске омладине” могуће тумачити и као један одговор на књажеву Лучинданску прокламацију. Но, то је питање за дубљу и ширу расправу.

Оно што је уочљиво јесте: књаз Никола је веома брзо радио на уставу. Новоизабрана Народна скупштина је већ 19. децембра 1905. године на Николдан, на

његов имендан, прихватила Устав који је владар предложио. Значи, све се тако брзо одвијало, послије руске револуције и најављених промјена у Русији. За мјесец и по дана припремљен је и донесен Устав.

Главна карактеристика овог октроисаног Устава из 1905. године била је то да је он максимално заштитио права суверена, иако су му та права, по мом мишљењу, била веома добро заштићена и Имовинским закоником који му је Богишић израдио, без обзира на законодавни европски дух итд. Уставом књаз је своју аутократску владавину добрим дијелом још више истакао. Тако ја видим тај устав као историчар, Устав из 1905. године.

Још једну ствар хоћу да кажем: политичке и уставне борбе су се заоштриле свом жестином од 1905. године. Захтјеви за демократизацију бивају све гласнији и отворенији. Све се то одвија у руској сјенци, руска револуција је сломила самодржавље Николаја II, у великом преврату 1905. године. Император Николај је био принуђен да одшкрине врата демократији у Русији, али ипак их није одшкринуо много. Црногорски владар није био суочен са револуцијом у земљи, отворио је врата демократији само толико да народни представници промале мало носе ка уставности; иначе је потпуно заштитио свој аутократски начин владања. Његов наступ пред Народном скупштином то јасно потврђује 1910. године, кад је проглашена Црна Гора за Краљевину. Он је тада у пријесточној бесједи јасно рекао да ће Европа прихватити и признати црногорско краљевство. Црна Гора има историјска права – каже краљ Никола – да се прогласи краљевином јер ако је једна Подунавска српска краљевина већ прихваћена од Европе зашто не би била подржана и ова српска Краљевина Приморска. Осим тога, и у овој бесједи он експлицитно наглашава своја суверена владарска права. Ријечју, он је и ову историјску прилику искористио да нагласи своју неприкосновеност монарха, и наравно, државе Црне Горе.

Послије балканских ратова створио се проблем дефинисања граница са Србијом. Тај проблем је био ријешен споразумно између црногорске и српске владе. Све је то било признато на Лондонској мировној конференцији 1913. године. Али заједничка граница између Црне Горе и Србије отворила је и питање бржег уједињења ове двије братске земље. Вођени су тајни преговори између Цетињског и Београдског двора. Постоје о томе нека руска дипломатска документа, а јуче ми је академик Андреј Митровић рекао да има таквих докумената и у Бечу, да је разговарано о модалитету уједињења двије земље, на начелу да се створи један конфедеративни тип српске државе, једна унија у којој би Црна Гора имала статус чак виши него што га има Саксонија у Њемачкој, односно да има онај статус који има Баварска. Те разговоре прекинуо је Први свјетски рат, а шта је касније било добро је познато. Ја на ово указујем стога што је краљ Никола по тој концепцији требало да доживотно задржи круну и да Црна Гора има обиљежја одређене државности, у новој државној унији. На таквом рјешењу

инсистирала је и руска влада. И у Петрограду су били за то да се брзо не гаси ни династија Петровића, а то значи црногорска државност. Руска дипломатија је извјештавала руског императора и владу да треба водити рачуна о црногорским интересима и интересима њене династије и да њене принчеве и читаву краљевску породицу треба обезбиједити високима апанажом, добро их наградити, да се не гаси династија и да се не дира у ауторитет таквог владара какав је краљ Никола. То је имало бити неко прелазно рјешење у новој држави – унији Србије и Црне Горе. По тој концепцији краљ Никола би до краја живота задржао краљевску титулу, носио би круну краља Црне Горе. Иначе, руска царска дипломатија и влада упозоравале су српску владу да буде опрезна у заступању концепције стварања нове југословенске државе. Разлози које је наводила чине посебну тему, па их нећу овдје истицати.

Хвала на пажњи.

Мијат ШУКОВИЋ

У прве двије тачке нећемо се разликовати, иако вјерујем да ћемо се разликовати у многим другим тачкама, судећи по ономе што смо досад писали.

Рекао сам да је 1903. година преломна и за Црну Гору. Преломна је зато што је у тој години зачет радикално другачији приступ рјешавању црногорског државног питања. Дотадашње усмјерење да држава Црна Гора постоји „док се не створе услови за спој са Србијом”, замјењује се усмјерењем за *шрајност* државе Црне Горе, са уједињењем са другима, без губљења њене индивидуалности. Не разликујемо се ни у погледу утицаја држава без устава. Не поричем да је доношење уставног акта у Русији такође био један од фактора који је утицао на доношење Устава Црне Горе, мада сматрам да су други фактори били одлучујући.

Не мислим да је Имовински законик обезбиједио краљевску власт. Али су 1902. године донесена три закона којим је књаз Никола обезбиједио своју власт и династију Петровић. То су: Закон о наслеђивању пријестола црногорског, Закон о државном савјету и Закон о књажевској влади. Са та три закона потпуно су обезбијеђени доминација власти књаза Николе у Црној Гори. Бар што се права тиче. Обезбијеђени без икаквог ограничења владарске моћи. А устав, без обзира на све његове мањкавости, ограничавао је власт уопште, укључујући и власт књаза Николе.

Разлози за нагли преокрет књаза Николе у односу на потребу за доношењем устава Црне Горе и доношење Устава 1905. године, налазе се у позицији државе Црне Горе и њеној оријентацији послје 1903. године. Поглед сам о томе исказао у прилогу.

Ограничено вријеме ми не дозвољава да шире говорим о карактеру „омладинског покрета” у Црној Гори 1903-1910. године. Казаћу само следеће: Отворено је

питање постоје ли чињенице које су поуздан основ да се тај покрет квалификује „напредни” и „демократски”. То је покрет који је имао сједиште у другој држави, из које је усмјераван и чију је политику спроводио. У братској, али ипак другој држави. Његов циљ је био ликвидирање државе Црне Горе, против одређења њених легитимних и легалних органа. Има ли он легитимитета за то? Док се воде преговори о унији Србије и Црне Горе, тај покрет организује илегални састанак у Подгорици против уније и шаље Тодора Божовића руском цару да спријечи унију и осигура да се Црна Гора присаједини Србији.

Димитрије МАШАНОВИЋ

Ја се надам да ћу сасвим кратко говорити и да нећу користити свих пет минута. Наиме, непријатно ми је било да изађем за говорницу, јер рекао сам што сам рекао. Али још нешто поводом текста који сам написао. Додао сам биљешку да тај текст сматрам дефинитивним, али с обзиром на постављена питања у овој дискусији желим да искористим прилику да умјесто 18 напишем 20 страна и да додам резиме. Све ћу то благовремено припремити за Зборник радова. Неугодно ми је што морам рећи, али за вријеме паузе дошла је однекуд вијест да је неко из Предсједништва скупа, наводно рекао, послѣје сам сазнао да је то рекао академик Бабовић, како сам ја дошао без текста на овај скуп. То не стоји. Ја сам рекао овдје да имам 18 страна реферата, али нијесам га предао. Осим тога, има и друга чињеница, која је индикативна. Академик Бабовић је необјашњиво, набрајајући људе који су говорили, мене изоставио. Не знам зашто?! Ако је то вредносни суд, хвала лепа, ја немам ништа против. Ја сам за толеранцију укуса.

Вукале ЂЕРКОВИЋ

Изражавам лично, а мислим и у име културне и научне јавности, задовољство што је ова тема дошла на дневни ред. То што је ова тема тек сада предмет научне расправе јесте за уважавање и ако је она заслуживала и много ранији третман. Истина, изашло се 1969. године са цјелокупним дјелима књаза, краља и господара црногорског Николе I Петровића Његоша. То је био догађај који се може рачунати у јунаштво, с обзиром на оновремену одбојност и атмосферу да се владарево дјело третира као дио црногорске књижевности и културне старине, достојно пажње и континуитета у развоју књиге код нас. Задивљујуће је да је један монарх могао да досегне такве висине у времену вртоглавим и погибељном, да извојује велике битке и да постане „цар јунака”, да напише књиге које ево данас у ЦАНУ слаavimo као резултат његовог интелектуалног рада. Во-

лио бих да ово што ћу сада рећи чује и академик Бабовић, али он жури јер има неке друге термине, а то је да смо ми исто тако у оквиру дана Марка Миљанова нашли за сходно да повежемо асоцијативно и да акцентујемо културни значај књижевног стваралаштва Николе Петровића књигом, зборником „Драмско стваралаштво књаза и краља Николе I Петровића Његоша” 1996. године (објављено је 6 реферата). Истичем ово као културну информацију људима који се баве књижевним дјелом краља Николе. У зборнику „Дани Марка Миљанова” (научни скуп у Херцег-Новом, маја 1996) је објављено девет реферата људи од позива. Можда би било вриједно и овај материјал, на извјестан начин, придружити овом зборнику радова, наравно ако то одговара критеријумима редакције. Било би добро да се овакво јунаштво и културно-научни подвиг нађе, након толико протеклога времена, деценија, да не кажем и једног стољећа, у заједничким корицама ЦАНУ.

И још један предлог, више апел. С обзиром на то да сам ја написао и већ објавио 50 страница на основу истраживања о књижевном дјелу књаза Николе у руској литератури, желио бих да се и том аспекту поклати научна пажња. Ријечју, Никола Петровић Његош заслужује да се проучи цјеловито његово књижевно дјело које је продрло и у шире свјетске просторе. Завршавам своју ријеч са још једним пледојајом: „Балканска царица” се као таква нуди већ неколико година, у неким сусретима са филмским ствараоцима, као предмет филмске обредe, драмске, разумије се, па предлажем реализацију те идеје.

Живомир МЛАДЕНОВИЋ

Осјећам потребу да дубоко захвалим организаторима на овоме скупу који је заиста био величанствен и који је био јединствен међу скуповима на којима сам ја учествовао. Прво, што су све сједнице биле пленарне. То је било доста напорно, али на тај начин смо могли сви да сагледамо лик краља Николе са свих страна. Друго, на збиља савршеној организацији, на гостољубљу са којим смо прихваћени са разних страна, тако да збиља мало је речи захвалности да се ода признање. Осјећали смо се као гости и у Академији и у хотелу „Црна Гора”, и у сусрету са свим људима. Посебно захваљујемо академику Дашићу на пажњи, организацији и гостопримству.

Ја сам поставио питање др Мркаићу не изгледа ли да је краљ Никола сматрао Станка за лудог човјека. Имам за то извјесног основа. Али одговор тражи дугу анализу, прихватам то.

Новак РАЖНАТОВИЋ

О пјесништву књаза Николе у *Новим колима* се исказује једна жеља књаза Николе да Црногорца некако задржи у томе племенском менталитету. То не значи да он хоће да га спријечи да прихвата тековине цивилизације итд. Свакоме племену је дао нешто специфично, дао му је маркантне црте, ствари, заслуге, итд. Има у томе понешто што би могло значити и као мали приговор односно критика. Ја сам то давно читао и доста запамтио. Ово истичем јер ту фали за објашњење и мало историографског разматрања и критичког односа према свему томе. На примјер, појам издаје у вези са Станком. Гледано из норми то личи на издају, али то су времена, када је све падало пред Турцима, то није тако лако било преживјети. Зато се није Станков поступак доживљавао као издаја. Цијело се зетско племство са Станком потурчило. Ни једно црногорско братство не изводи поријекло од племства Црнојевића, јер нема од кога... Дакле, традиција Црнојевића је служила књазу и у одређене актуелне политичке сврхе.

Гаврило ШЋЕПАНОВИЋ

Нешто у вези с мојом темом. Сматрам да је о ратној санитетској служби, како је ја видим, врло мало писано. Занимљиво је за мене и чудно као љекара, као хирурга, зашто наши историчари дају само резултате: била је битка, погинуло је толико, толико је било рањених итд, али шта је даље било с тим рањеницима, болесницима? С тим несрећницима, готово се ништа више не пише. Мени је то мало чудно. Ја сматрам да би било високо етички и морално, да анимирате, да то подижете да се и о томе нешто више пише, јер то стварно заслужује пажњу и то би било нешто што је дуг наше науке – историјске, прије других.

Бранислав ПЕШИЋ

Неке ствари треба овдје рашчистити о којима је говорио др Шћепановић. Истина је да није изашла ни једна књига црногорског ратног санитета, али је од 1878. године до краја Првог свјетског рата на подручју Црне Горе било преко 80 ратних болница, углавном уз помоћ Црвеног крста. Само у Подгорици је било 11, једна је била смјештена у Војном стану којом је руководио др Јовановић из Сарајева, којему не знамо ни име, нијесмо га идентификовали. Ту се стекло поред Подгорице 1878/79. године преко 7.000 рањених у релативно кратком времену. Др Божо Вуковић је написао књигу о лијечењу рањеника. Писано је доста, додуше, није то сročено нигдје у једној заједничкој књизи. Можда сам се

ја погрешно изразио, али др Јевросима Калуђеровић и др Ристо Куслер први пут су мало детаљније обрађени у мојој књизи о здравственој култури Подгорице. Они су завршили високу школу за зубне љекаре, не школу вишу, него високу медицинску школу за зубне љекаре. Тада је то био ниво образовања за зубне љекаре, са том дипломом су дошли у Црну Гору. Др Ристо Куслер не смије да буде заборављен, а био је тотално заборављен. Он је, поред тога што је био дворски љекар и љекар дипломатског кора на Цетињу, послје 1916. године у Подгорици основао модерну зубну ординацију и данас је то једна од најљепших кућа у Подгорици, ту на обали Рибнице, гдје је примјењивао тада савремене методе у лијечењу и зубној техници. Он је имао и своју школу, која није била призната као државна школа, али је признат статус онима који су завршили код њега образовање, а школовао је десетак зубара и нешто мало више од тога зубних техничара. То је неспорно и то стоји, то треба да се зна.

Ја не знам у шта би убројио болницу из 1876. у Даниловграду него у ратну болницу. У њој се лијечио велики број рањеника. Онамо је ишао и Марко Миљанов да се лијечи послје рањавања.

Прва заразна болница на подручју Црне Горе основана је 1912. године. То је била савремена болница. У Даниловграду је 1901. године радила ординација др Јована Кујачића, специјалисте за медицину, унутрашњу медицину и за лабораторијску дијагностику. Влада Црне Горе је 1914. године донијела одлуку о формирању лабораторије на Цетињу, набавила је за њу и опрему. Чувени проф. др Коча Тодоровић, приликом одступања србијанске војске преко Васојевића, из Андријевице послао је материјал за анализу у цетињску лабораторију. Тако је први пут на подручју Црне Горе у цетињској лабораторији дијагностификована колера. Хвала.

Јован ЧАЂЕНОВИЋ

Ја бих желио да саопштим само један библиографски податак. Покојни др Саво Вукмановић је човјек који се највише бавио краљем Николом, његовим дјелима, стваралаштвом, животом итд. Он је урадио докторску дисертацију о краљу Николи, прије можда 20 година, докторирао је на њему, али никад није објавио то дјело. Радио је са тежњом да дефинитивно и потпуно свеобухватно напише књигу о једном врло заслужном човјеку, владару итд. И није успио да је публикује, али та књига постоји као рукопис. Било је покушаја да од породице нешто узмемо, али на покушају се и завршило. Зато предлажем да се побрине Академија да се тај рукопис припреми за штампу. Друго, Саво Вукмановић је непрекидно тражио заоставштину Ксеније Петровић, кћерке краља Николе. Он је говорио да тамо има један ковчег списа, па би и томе требало ући у траг,

видјети шта све тај ковчег садржи, и, наравно, гдје се налази. Андро Гавриловић је тврдио да је гледао, да је чак имао у рукама роман краља Николе који је написао у иностранству. Међутим, о томе роману ништа се више не зна. И то је за истраживање. Кад је ријеч о другој издавачкој дјелатности, о зборнику радова добро би било да се то повеже да се на томе ради, јер постоји један мали одбор и нека средства, па би требало да он тај посао заврши, да се објави цјелокупна заоставштина Николе Петровића Његоша.

Димитрије МАШАНОВИЋ

Неће то бити права реплика, али само да кажем, ја нисам имао времена довољно да говорим о колима, јер би требало заиста дуго да говорим. Зато ћу рећи нешто што је ту у мом реферату. Књижевно дјело може бити савршено погодан облик и систем, да кажем, обликовања свијета, па и једне политичке визије. То је прије свега изванредно лијепо показао француски научник др Мишел Обен, шеф Катедре славистике (до недавно), на Сорбони који је докторирао на Његошу. Његова студија, која у оригиналу другачије гласи, у нас је преведена под насловом: *Његош и историја*. У том смислу сам ја посматрао Николина *кола* и остао сам пуно дужан да објасним како се међусобно односе оне надређене структуре – племе, Црна Гора, српство. Али сам рекао да је српство у темељу или успону, да је оно у колима највиша вриједност. Јер ове надређене структуре су и хијерархија вриједности. Онда сам посматрао како се као зраци из кола те идеје манифестују у другим дјелима. Ево, како, на примјер, завршава дјело „Пјесник и вила”.

„Јек потоње српске пјесме
Његошевом лиром јечи
звекотом сабље Лазарева
Данилова сабља звечи.”

А узео сам за мото овог рада једну мисао из „*Балканске царице*”, гдје је он дао праву апотеозу Зети у лицу Данице. Зета је српство све одњивиола, Зета је гнијездо српских сила. Ја сам узео као мото одатле ове стихове:

„Слободи је колијевка Немањина Црна Гора.”

Мислим да се о томе може дуго причати, али оставимо то за другу прилику.

На крају желим да захвалим организаторима овог скупа и посебно академику Миомиру Дашићу за изванредан дочек, гостопримство и озбиљност са којом је водио овај велики научни скуп. Хвала свима!